

Het *Votum* in de kerkdienst

dr. Jan Smelik

"Onze hulp is in de naam van de HERE die hemel en aarde gemaakt heeft". Deze woorden uit psalm 124 zijn overbekend omdat elke kerkdienst ermee opent. Met een duur (c.q. Latijns) woord wordt dit liturgische element het *votum* genoemd, dat letterlijk "gelofte" betekent. Ondanks de overbekendheid bestaan er dikwijls veel vragen over herkomst en functie van het *votum*. In dit artikel wil ik proberen wat antwoorden te formuleren. We zullen zoeken naar historische wortels, en bekijken hoe het *votum* gebruikt is en gefunctioneerd heeft. Vervolgens zal ik ingaan op een aantal praktische aspecten met betrekking tot het gebruik en de uitvoering van het *votum* in onze liturgische praktijk.

Zoals gezegd, komen de woorden van het *votum* uit psalm 124 vers 8. In het Latijn begint dat psalmvers met het woord *adjutorium*. Wat wij als *votum* kennen, wordt daarom ook wel eens *adjutorium* genoemd. Allerlei bespiegeling over (de inhoud van) termen en of de benaming *votum* wel juist en wenselijk is, laat ik hier liggen. Hetzelfde geldt voor andere liturgische teksten die wel met de term *votum* aangeduid worden, zoals "In de Naam van de Vader en de Zoon en de Heilige Geest." In dit artikel beperk ik me tot het *votum* met de tekst uit psalm 124 vers 8.

Geschiedenis

De oudste sporen van het *votum* als liturgische acte leiden naar de elfde eeuw. In de Middeleeuwen werd het *adjutorium* hier en daar gebruikt als inleidend vers op zegeningen en schuldbelijdenissen. Algemeener verspreid raakte vooral de praktijk om het uit te spreken als inleiding op het *confiteor*, d.i. de schuldbelijdenis en smeekbede om zondevergeving die aan het begin van de mis plaatsvond. Dit gebruik werd officieel vastgelegd in het *Missale Romanum* van 1570.

Het *votum* functioneerde hier als uiting dat de mens in zaken die zijn heil betreffen, niets kan zonder hulp van God die hemel en aarde gemaakt heeft. Wanneer het uitgesproken werd voor een schuldbelijdenis, had het daarnaast ook een duidelijke functie als *inroeping* van Gods hulp.

We zagen zojuist dat het *votum* tijdens de Middeleeuwen niet uitsluitend als opening van de kerkdienst gebruikt werd, zoals in onze hedendaagse praktijk. En dat was tevens in de reformatorische liturgiepraktijk uit de zestiende eeuw het geval. Ook binnen de Reformatie heeft het *votum* niet altijd (alleen) aan het begin van de kerkdienst geklonken. In de liturgie van Valerandus Pollanus (1551) voor de gereformeerde vluchtelingenkerk te Engeland klonk het *adjutorium* na het zingen van de eerste tafel van de Wet en voorafgaande aan een opwekking tot schuldbelijdenis.¹

Een vaker voorkomend verschijnsel is dat het *votum* in het kader van de sacramentsbediening gebruikt werd. Bijvoorbeeld: in de liturgie van Bern (1529) werd het uitgesproken na de preek en had het een plaats binnen de avondmaalsliturgie.² Er bestaan verschillende doopliturgieën uit de zestiende eeuw die met het *Onze Hulp* beginnen. In de Kerkorde van de Kurpfalz uit 1563 begint de doopliturgie als volgt: "Unser hilf stehet im namen des herrn, der himmel und erden erschaffen hat (Ps. 124,8), Amen. Diewyl unser herr Jesus Christus sagt, daß wir anderst nicht in das reich Gottes mögen kommen...."³ Petrus Datheen nam dit formulier in een vertaling over in zijn kerkboek uit 1566, en zo komt het dat het *votum* ook in Nederland aanvankelijk als opening van het doopformulier stond aangegeven.⁴

In het gereformeerde protestantisme in Nederland werd het *votum* door de provinciale synode van Dordrecht 1574 officieel ingevoerd. Op 18 juni besloot de kerkelijke vergadering: "Men sal de

¹ Valerandus Pollanus *Liturgia sacra (1551-1555)*, opnieuw uitgegeven en van een inleiding voorzien door A.C. Honders. Leiden 1970 (= Kerkhistorische Bijdragen onder red. van J.N. Bakhuizen van den Brink, et. al. Nr. 1).

² "Diewyl wir das Nachtmal deß Herren begon wellend, so sye unnsere anfang in dem nammen deß Herren..." Geciteerd via: Markus Jenny, *Die Einheit des Abenmahlgottesdienst bei den elsässischen und schweizerischen Reformatoren*. Zürich 1968, 163.

³ E. Sehling, *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*. Bd XIV (Kurpfalz), Tübingen 1969, 338.

⁴ Zie: *De Psalmen Davids door Petrus Dathemus*. Facsimile van de uitgave Heidelberg 1566. Met inleidingen door drs. J.N. Ijkel en dr. W. van 't Spijker. Houten 1992, pagina 72.

predicatie beghinnen van desen woorden na t' ghesangh des Psalms, Onse hulpe sij inden naem des Heeren etc."⁵

Nu is het een illusie te denken dat sinds deze bepaling de kerkdiensten dús begonnen op de wijze waarop wij die kennen: een predikant betrad de kansel, sprak het *votum* uit, waarna opeenvolgend de andere liturgische elementen aan bod kwamen. Het werd bijvoorbeeld een veelvoorkomende praktijk dat de predikant niet eerder het kerkgebouw binnenkwam voordat de voorlezer de schriftlezing (en het voorlezen van de wet) voltooid had. Pas als de predikant de kansel had bestegen, werd het *votum* uitgesproken. Voor velen begon op de dienst pas op dát moment ("kerkdienst = preek"). En in de negentiende eeuw hadden diverse gezangentegenstanders daarom geen problemen wanneer er vóór het *votum* een gezangvers werd aangeheven.

Predikanten hebben niet altijd de woorden uit psalm 124 gebruikt als *votum*. Vaak kon je ook als *votum* horen: "(Ons begin zij) in den Naam des Vaders en des Zoon en des Heiligen Geestes". Ook werd het wel gebruikelijk om psalm 124 vers 8 uit te breiden, bijvoorbeeld met de woorden "*die trouwe houdt in eeuwigheid en niet laat varen de werken zijner handen*" (vgl Ps. 146:6 en ps. 138:8)⁶ of met woorden uit Openbaring 1. Pas in de twintigste eeuw kwam er binnen de gereformeerde (vrijg.) kerken eenheid in het gebruik van het *votum*.

De liturgische bezinning in het Nederlands protestantisme aan het einde van de negentiende en begin van de twintigste eeuw, resulteerde in de algemeen verbreide praktijk om het *adjutorium* als opening voor de kerkdienst te gebruiken.

Het plaatsen van *Onze Hulp* aan het begin van de dienst is een praktijk die aangetroffen wordt in zestiende-eeuwse liturgieën uit de kring van Johannes Calvijn. Bijvoorbeeld, in het Straatsburgse dienstboek uit 1542, dat de bijnaam *Pseudoromana* draagt,⁷ staat het *adjutorium* aan het begin van de dienst en wordt het direct gevolgd door de openbare schuldbelijdenis. Ook in *La Forme des Prières* (Genève 1542) heeft het *Onze Hulp* deze plaats. T. Brienens schrijft: "*Calvijn motiveert het beginnen van de dienst met het votum door te zeggen, dat al onze daden en ondernemingen moeten beginnen met het inroepen van de naam en de hulp des Heren*".⁸ Hij verwijst daarbij naar Calvijns *Institutie* (Boek III, hfdst. XX, 3). Daar laat Calvijn zich echter niet uit over het begin van de kerkdienst noch over het *votum*. Wel blijkt uit die *Institutie*-paragraaf dat Calvijn grote waarde hecht aan het aanroepen van Gods naam, omdat God nabij is die Hem in waarheid aanroepen (Ps. 145:18).

Niet onbelangrijk is te constateren dat in de *Pseudoromana* en in *La Forme des Prières* het *votum* *voorafgaat* aan de openbare schuldbelijdenis ("Confession des Péchés"). Daardoor krijgt het *votum* een accent als het *inroepen* van Gods hulp. Deze praktijk is dus een voortzetting van de middeleeuwse liturgie, waar het *adjutorium* fungeerde als inleiding op het *confiteor* (schuldbelijdenis).

Evenals in de Middeleeuwen wil het *votum* in de reformatorische traditie uitdrukken - en in herinnering roepen - dat de samengekomen gemeente voor de werking van wat in de liturgie volgt, geheel afhankelijk is van God(s) hulp). Tevens kunnen we noteren dat het *votum* tegelijkertijd ook functioneerde als *openingsformule* voor een bepaald liturgisch element, als *markering* van een nieuw deel van de kerkdienst (bijv. de bediening van sacramenten).

Betekenis

Intussen is in dit artikel diverse malen gesproken over functies en betekenissen van het *votum*. Met in ons achterhoofd de historische gegevens wil ik daar nu verder op ingaan. Ik concentreer me daarbij op de plek die het *votum* in de orden van dienst heeft die wij kennen en gebruiken.

Zowel tijdens de Middeleeuwen als ook in de Reformatie is het *votum* nooit een op zichzelf staand liturgisch element geweest. Het was altijd gekoppeld aan een ander element, zoals een schuldbelijdenis of een doopbediening. Nu heb ik wel de sterke indruk dat in twintigste-eeuwse liturgieën het *votum* meer als een *zelfstandige* liturgische acte beschouwd wordt. Dit wordt vooral gesuggereerd doordat de

⁵ F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw*. 's-Gravenhage 1899, 143 (herdruk: Dordrecht 1980).

⁶ De opmerking in het handboek *De weg van de liturgie* (Zoetermeer 1998, 159) dat de Dordtse synode het *votum* al uitbreidde met de woorden uit Psalm 146 en 138, is onjuist.

⁷ Dit dienstboek werd in Straatsburg door Pierre Brully uitgegeven en bevat een orde van dienst die mogelijk dezelfde is als Calvijn tijdens zijn verblijf in Straatsburg ontworpen heeft.

⁸ T. Brienens, *De liturgie bij Johannes Calvijn*. Kampen 1987, 221.

onderdelen *votum* en *zegengroet* in orden van dienst genummerd worden als "1" en "2". Dat is ook het geval in het *Gereformeerd Kerkboek* (pag. 507-511). Nu is het nummeren van onderdelen van een orde van dienst sowieso niet ideaal, omdat het de indruk wekt dat we te maken hebben met zakelijke agendapunten voor een vergadering. Wanneer *votum* en *groet* genummerd worden als "1" en "2", wordt het karakter van het *adjutorium* als openingsformule van, en inleiding op een ander liturgisch element (c.q. de *zegengroet*) vertroebeld. Deze *inleidende* functie is de reden waarom in het *Liturgisch katern bij het Gereformeerd Kerkboek* het *votum* en de *groet* op één regel vermeld worden: "*Votum en vrede-/zegengroet*".

Dat het *adjutorium* bedoeld is als inleiding op, als openingsformule voor het daaropvolgende onderdeel, betekent ook dat het een *korte* formule moet zijn en blijven. Deze overtuiging werd binnen de twintigste-eeuwse liturgische bezinning gemeengoed,⁹ en zorgde voor verdwijning van de praktijk dat predikanten het *votum* uitbreidden met bijvoorbeeld de woorden uit de psalm 146 en 138. Ook een uitbreiding in de vorm van een toelichting op het *votum* ondermijnt de beknoptheid die het inleidende karakter vergt. Een inleidende toelichting op het *votum* fungeert dus als inleiding op een inleiding, en verzelfstandigt het *votum* teveel. Dit alles nog afgezien van meer inhoudelijke argumenten om het *votum* niet nader in te leiden, en waarover we straks nog te spreken komen.

Intussen mag duidelijk zijn dat het *Onze Hulp* veel meer inhoudt dan een zakelijke openingszin, die inwisselbaar zou zijn voor elk denkbare andere opening. Juist ook vanuit de historie wordt duidelijk dat het *votum* meerdere betekenislagen en functies heeft. Hierboven is dat al ter sprake gekomen. Daarbij bleek eveneens dat de functie en betekenis van het *votum* mede afhankelijk is van de plek waar het uitgesproken wordt.

1) Misschien wel het meest duidelijk is dat het *votum* functioneert als een korte belijdenis van onze afhankelijkheid van God en als uiting van onze aanhankelijkheid aan Hem. In het *Onze Hulp* spreken we ons vertrouwen en onze verwachting uit dat God ons nabij was en is. We belijden dat - om met de woorden van Abraham Kuyper te spreken - "*ons heil alleen in de reddende macht onzes Gods is*". In deze betekenis slaat het *Onze Hulp* volgens Kuyper niet expliciet op de kerkdienst ("*onze hulp voor de komende kerkdienst is in de naam van de Here*"). Op grond van exegese van Psalm 124 stelt Kuyper dat het *votum* een veel ruimere strekking heeft: "*Wij, verloren zondaren, die door zonde en satan schier verslonden waren, zijn door God gered en behouden, en als verlost en geredde schare komen we hier nu samen, als eersten toon van het hart uitsprekende, dat het God, en God alleen was, die ons van den dood redde, en die ons nu, als geredden, als verlost onder het geklank van zijn Woord doet saamkomen.*"¹⁰

2) Doordat het *adjutorium* in onze liturgische praktijk de dienst opent, heeft de belijdenis van afhankelijk ook direct het element van "toewijding". De gemeente richt zich ermee op de Here.

De toewijding gebeurt niet individueel, maar gezamenlijk. Dat brengt ons op een andere functie: het *Onze Hulp* fungeert ook als *constituering*. De samengekomen gemeenteleden verenigen zich tot de zichtbare en hoorbare gemeente die de eredienst (de ontmoeting tussen God en zijn volk) gaat vieren. Het *votum* is hier dus een markeringsformule, en markeert het moment waarop de dienst begint. Deze betekenis geeft ook Kuyper aan het *votum*. Hoewel hij zich bewust is dat de vergelijking erg mank gaat, vergelijkt hij het *votum* met de opening van een vergadering door de voorzitter. Het is een plechtige verklaring waardoor de samengekomen gelovigen pas de "*vergádering* van geloovigen" worden. Losse individuen worden met het *votum* tot een kerkgemeenschap gesmeed die God gaat ontmoeten.

3) Volgens A.F.N. Lekkerkerker heeft het *votum* niets te maken met een hamerslag waarmee een vergadering geopend wordt, zoals Kuyper beweerde. Hij doet Kuyper hier niet helemaal recht, want Kuyper heeft - zoals we zojuist zagen - wel iets meer over het *votum* gezegd. Hoe dan ook, Lekkerkerker wijst er op dat in Frans-gereformeerde kerkboeken vanaf 1562 boven het *votum* de titel "gebed" stond. Hij heeft het dan over de praktijk dat in de afdeling "Formulaire des Prieres ecclesiastiques" (kerkelijke formuliergebeden) het *votum* onder de titel "Priere" afgedrukt staat

⁹ Zie o.a. A. Kuyper, *Onze Eeredienst*. Kampen 1911, 177-178; G. van der Leeuw, *Liturgiek*. Nijkerk 1946, 161.

¹⁰ Kuyper, *Onze Eeredienst*, 187.

voorafgaande aan een "Exhortation" (oproep tot schuldbelijdenis) en een bede om waarin de gemeente haar zonden voor God belijdt.¹¹

Ook in Nederlandse kerkboeken werd volgens Lekkerkerker tot in de negentiende eeuw het *Onze Hulp* geschaard onder de gebeden "bij de aanvang van de samenkomst der gemeente".¹² In hoeverre dit een algemeen verbreide praktijk was in Nederland, is maar zeer de vraag. In circa tien kerkboeken van voor 1900 die ik steekproefsgewijs geraadpleegd hebt, staat het *votum* zelfs niet (meer) afgedrukt onder de "Christelijke Gebeden", laat staan dat het aangeduid werd als een "gebed".

Maar voorzover het in Nederlandstalige kerkboeken inderdaad voorgekomen is, stond het *votum* evenals in de Franstalige dienstboeken, in relatie tot het daaropvolgende gebed waarin de gemeente haar zonden beleeft. Vanuit dit gegeven is het inderdaad verdedigbaar om het gebedskarakter van het *votum* te benadrukken.

Terecht zegt Lekkerkerker dat dit karakter overeenstemt met het gebruik van het *votum* als inleiding tot de persoonlijke schuldbelijdenis van de priester in het Romeinse Missaal. Maar hij had ook kunnen wijzen op het feit dat in Franse orden van dienst uit de zestiende eeuw het *adjutorium* diende ter inleiding op een openbare schuldbelijdenis. En dat geldt ook voor bijvoorbeeld de Waalse en Nederlandse dienstboeken, waar het *Onze Hulp* de titel "gebed" draagt en geplaatst is voorafgaande aan het "gebed voor de predicatie" waarin de gemeente haar zonden belijdt.

Dat de interpretatie van het *adjutorium* als gebed bestaan heeft, staat wel vast. Tot ver in de twintigste eeuw bleef het gebruik bestaan om tijdens het *Onze Hulp* de ogen te sluiten. Lekkerkerker vindt deze gebedshouding terecht omdat het *Onze Hulp* "een belijdenis in de sfeer van het gebed" is. Alles wat wij doen en laten, is en blijft afhankelijk van Gods hulp. Daarom roepen we de *Naam* van God aan. Door het *Onze Hulp* plaatst de gemeente zich in een afhankelijke houding tegenover God de Schepper.

Samengevat blijkt dat we het *votum* vanuit verschillende invalshoeken kunnen bekijken en kunnen duiden. Het *votum* blijkt dus niet alleen te kunnen fungeren als belijdenis van afhankelijkheid en aanhankelijkheid, als uiting van toewijding, maar ook als een inroeping van Gods hulp. Daarbij dienen we ons realiseren te realiseren dat deze zaken nauw met elkaar verbonden zijn en dat je ze niet tegen elkaar kunt uitspelen. Wel zou je kunnen zeggen dat het gebedskarakter van het *votum* sterker naar voren wanneer het voorafgaat aan een schuldbelijdenis(gebed) of wanneer men de gebedshouding aanneemt. In alle gevallen is het *votum* bedoeld als een openingsformule, als inleiding op een volgend liturgisch element.

Praktijk

Wat betekent het bovenstaande nu voor de praktijk, voor de wijze waarop wij met het *votum* omgaan?

Dat het *Onze Hulp* bij ons een "inleiding" is op de zegengroet, betekent dat het zeggen van "amen" na het *votum* beter weggelaten kan worden. Daardoor wordt immers het *adjutorium* in zekere zin losgekoppeld van de groet. Dit nog afgezien van het feit dat er anders wel heel snel tweemaal "amen" gezegd wordt in een kort tijdsbestek.

Vooraf het laatste decennium is het binnen onze kerken vaak bon ton om liturgische onderdelen te voorzien van een toelichting. Die toelichting kan variëren van één enkele zin tot een preekje-in-notendop. Ook het *votum* wordt meer dan eens voorzien van toelichtende woorden. Er zijn predikanten die de dienst beginnen in de trant van: "*We zijn bij de Here, laten we daarom onze afhankelijkheid van Hem belijden: Onze hulp is in de naam van de HERE....*" Of: "*We belijden dat we afhankelijk zijn van God met de woorden: Onze hulp...*"

Dergelijke verklarende toevoegingen zijn overbodig. Want er wordt in de toelichting gezegd wat het toegelichte nu juist al woordelijk uitdrukt! Ook zonder de toevoeging van de predikant is toch voor iedereen volstrekt duidelijk dat het *votum* een belijden van onze afhankelijk van de Here is?

Daar komt nog bij dat de toelichting de meerdere betekenislagen die het *votum* nu eenmaal heeft, ondermijnt. De toelichting beperken zich tot één betekenis en functie van het *votum*. Zoals we gezien

¹¹ Twee voorbeelden van achttiende-eeuwse Waalse kerkboeken die in Nederland gedrukt zijn en waarin dit voorkomt:
- *Les Pseaumes de David mis en vers françois, revus & approuvés par le Synode Walon des Provinces-Unies*. Amsterdam 1768, 649.
- *Les Pseaumes de David mis en vers françois ; revus et approuvés par le Synode Walon des Provinces Unies*. Amsterdam 1796, pag. 276.

¹² A.F.N. Lekkerkerker, *Kanttekeningen bij het Hervormde Dienstboek*. Deel 1. 's-Gravenhage 1952, 47-48.

hebben, werkt het *adjutorium* - naast belijdenis van afhankelijkheid en aanhankelijkheid - ook metterdaad als constituerend van de gemeente, inroeping van Gods hulp, en toewijding van de gemeente aan God. Al deze elementen verdwijnen uit het zicht wanneer de voorganger de gemeente eenzijdig focust op de belijdende functie.

Verschraling treedt ook altijd op wanneer je afwisselend de verschillende functies zou kunnen verwoorden als inleiding en toelichting op het *votum*. (Waarom zou een voorganger voor de kerkganger trouwens moeten bepalen welke betekenis in die dienst aan het *votum* toegekend moet worden?) Functie en betekenis van het *adjutorium* zijn altijd veelomvattender dan in een kanseltoelichting gezegd kan en moet worden. Het mooie en intrigerende aan liturgie is nu net dat bijvoorbeeld met formules (zoals het *votum*) er meer gezegd en aangeduid kan worden, dan men in één zin kan samenvatten.

Dit alles nog afgezien van de vraag of toelichtingen op onderdelen van de kerkdienst liturgische bewustwording en kennis wel (kunnen) bevorderen. Ter vergelijking: als je het spel moet spelen, moeten de spelregels al bekend zijn. Toelichtingen in de dienst zijn vergelijkbaar met een voetbalscheidsrechter die bij een handsbal eerst fluit, en - alvorens de vrije trap genomen wordt - aan spelers en publiek gaat uitleggen (toelichten) dat je de bal tijdens het spel niet met je handen mag spelen. Een dergelijke uitleg is overbodig, en haalt de vaart, het ritme uit het spel. Bovendien verbreekt het de spanning van de wedstrijd.

Een soortgelijk effect hebben toelichtingen in een kerkdienst. Voorlichting over of verheldering van liturgische onderdelen hoort thuis in het liturgisch onderwijs dat gegeven moet worden op de catechisatie, de scholen en in huisgezinnen. Als iets toegelicht moet worden, is er óf iets mis met (de logica van) de orde van dienst, óf met het catechetisch-liturgisch onderwijs, óf met beide.

Kortom, ondanks alle goede bedoelingen die men heeft met inleidende bewoordingen op het *votum*, werkt het *Onze Hulp* uiteindelijk optimaal wanneer geen pogingen ondernomen worden om het *votum* toe te lichten.

Tot slot een paar woorden over de "uitvoeringspraktijk". Tot voor kort was het in alle kerken gebruikelijk dat de voorganger het *Onze Hulp* uitsprak. Gezien de strekking van het *votum*, is het zeer goed verdedigbaar dat iemand anders dan de voorganger de woorden in de mond mag en kan nemen. Dat kan uitstekend ook door de gemeente gedaan worden. Tegenwoordig zijn er diverse kerken waar het *votum* door de gemeente gezongen wordt. In het *Liturgisch katern bij het Gereformeerd Kerkboek* is een aantal mogelijkheden (melodieën) opgenomen waarvan een paar geschikt zijn voor gemeentezang. Het is echter ook denkbaar dat een cantorij het *votum* zingt. Ook daarvoor staan in het *Liturgisch Katern* mogelijkheden.

Laat ik tot besluit van dit artikel wijzen op een andere mogelijkheid die binnen onze kerken (voorzover ik weet) niet gebruikt wordt, maar die wel voor de hand ligt. Men kan het *votum* namelijk ook als beurtspraak uitspreken. Dat kan als volgt:

voorganger: *Onze hulp is in de Naam van de HERE,*
gemeente: *die hemel en aarde gemaakt heeft.*

Deze uitvoeringsmogelijkheid sluit nauw aan bij het parallelisme, een literair stijlfiguur dat volop in de psalmen aangetroffen wordt. Het betekent dat twee versregels (inhoudelijk) bij elkaar horen. In dit geval gaat het om de zinnen: 1) *Onze hulp is in de Naam van de Heer* 2) *die hemel en aarde gemaakt heeft*. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze versregels in het Oude Testament in beurtzang (beurtspraak) uitgevoerd zijn. En aangezien de daaropvolgende zegengroet niet gezongen maar gesproken wordt, is het misschien zelfs wel te prefereren om het *votum* dan ook maar uit te spreken. *Votum* en groet zijn immers aan elkaar verbonden, en die eenheid wordt een beetje ontkracht door het ene te zingen en het andere uit te spreken. Uit oogpunt van "eenheid van stijl en uitvoering" is het m.i. mooier om óf beide te zingen óf beide uit te spreken.